

סליחה לפייטן סעדיה

יהודה רצהבי

במחזור התימני הקדום הוקדשו שני מדורות לדברי פיוט: האחד „סליחות“ לימים נוראים, והשני „שירות ותשבחות“ לשבתות ומועדים. מקצת מן הסליחות והזמירות היו שגורות ומקובלות בקהל ומקצתן לא נאמרו בציבור. החזנים והמזמרים נהגו לבחור מהם מה שלבם חפץ, וכמותם עשו גם המעתיקים: הם כינסו למחזורים סליחות ותחנונים ממקורות שונים, איש איש לפי טעמו. יש שהפייטנים היו מבני משפחתם של המעתיקים, והאחרונים ראו חובה לעצמם לגאול נחלת קרוביהם. פעמים שהפייטנים היו בני מקומם או בני דורם של המעתיקים, ומתוך כבוד והוקרה כלפיהם כללו בסידורים שהעתיקו יצירות משלהם. בזכותם נשתמרו לנו פיוטים ופייטנים, ואלמלא הם היו יורדים לתהום הנשייה. אחד מן הפייטנים הללו הוא סעדיה, שסליחתו „אפתח פי“ רואה אור כאן לראשונה.

מן הסליחה למדים שמחברה חי בתקופה של רדיפות קשות ליהדות תימן. מצוקת הגולה עולה כבר ממחרזות הפתיחה. האומה פונה לאל בכינויים „גואל ומושיע“ ומשוועת אליו בלשונות: „עזרני, חיש ישעי, ענני, חנני, זכרני“. הפייטן קובל מרה על השליטים „הזדים“ הרודים ביהודים, ואף מזכיר מאורע הסטורי של החרבת בתים ועיר מבצר בידי האויבים. הוא משווע לעזרת שמים וזועק להושיע את העם הנאנק תחת עול משעבדים. הפייטן מתנחם בכך שכל המלכויות שדיכאו בעבר את ישראל חלפו ועברו מן העולם, וגורל מלכות תימן העריצה לא יהא שונה מגורלן. בסוף הסליחה הוא מתפלל לביאת הגואל, לקיבוץ גלויות, לבניין ירושלים ולתקומת מלכות בית דוד. הסליחה חותמת בתפילה להרמת קרן ישראל מעל לכל האומות. בסליחה משמיע הפייטן דבריו בלשון יחיד כדובר הכלל והצבור, ופנייתו לאל היא בלשון נוכח.

תבנית הסליחה היא מעין צורת האיזור. כל מחרוזת מונה חמישה בתים. שלושה נחרזים בחרוז אחד, הנבדל בכל מחרוזת, ושניים נחרזים באותו חרוז של מחרוזת הפתיחה (—ני), העולה יפה עם ה„אני“ המדבר. מחרוזת החתימה גם היא חותמת בחרוז של מחרוזת הפתיחה. בכך נוצרת מעין הרמוניה צלילית

המלכדת את הסליחה בשני קצותיה. המקצב המוסיקלי מתעשר גם מן המבנה המיוחד של בתי השיר. כל בית מחולק לארבעה איברים קצרים (רובם בני שלוש הברות). השנים האמצעיים חורזים זה בזה, השלישי חורז בחרוז המחרות, והראשון נחרז גם הוא, דרך כלל. עולה על כולם השרשור המבריח בתי כל מחרות ומחרות (בתיבה שמסיים בית אחד בה פותח חבירו). התבנית של דיבורים קצרים קשורה קשר אמיץ בתוכן: אדם הנרדף על צואר רוחו קצרה ודיבורו מקוטע. הצורה המיוחדת של פסוקים קצרים, מוחרזים ומשורשרים, כבלה את ידי הפייטן משימוש חופשי בכתובי מקרא, ומשום כך מועטים בסליחה השיבוצים. מלשון הפייטן, „זכרני בספר החיים ... כתבני” (5) יש להסיק, שהיא נתחברה לראש השנה. ראייה נוספת יוצאת גם מבית אחר: „הושיעה בסליחה” (9).

המחזור, שממנו שאובה הסליחה הועתק בדרום תימן, מקום שהיהודים הוגים חולם כצירי, ולעתים גם צירי כחולם. על כך מעיד הכתיב והניקוד של המעתיק: הזוֹרִים (27) — הַזְרִים; הַנוֹף (32) — הַנֶּף; בִּיפֶה (32) — בִּיפֶה. כמה תיבות כתובות במסורת תימן: מקרון (16) — מוקרון; גליות, מלכיות (26-27) — גליות, מלכויות. בראשי החרוזות קבוע האקרוסטיכון: אני סעדיה. השם סעיד (בצורתו העברית סעדיה) הוא מן השמות הנפוצים מאר בתימן, וכמה וכמה פייטנים נקראו בשם זה (עיין מאמרי „פיוטי תימן”, קרית ספר כ”ב, תשי”ה-תש”ו, עמ’ א/261 — ב/261). אחד מהם קדום ופיוטיו כלולים במחזורים שהועתקו במאה ה”ו. גם המחזור שמתוכו הועתקה הסליחה (כ”י הסמינר לרבנים בניוירוק מס’ 3022) נכתב לפי המשוער במאה ה”ו. לפי זה אין לאחר את תקופת המחבר מן המאה הזאת. הסליחה מתפרסמת ברשותו האדיבה של פרופ’ מנחם שמלצר, מנהל הספרייה.

אָפְתַח פִּי בְּשִׁבַח אֵל

- אָפְתַח פִּי / בְּשִׁבַח אֵל / צוֹר גּוֹאֵל / עֲזָרְנִי
 עֲזָרְנִי / מוֹשִׁיעִי / חֵישׁ יִשְׁעִי / נַעֲנֵנִי
 נַעֲנֵנִי / עַת אֶקְרָא / לֹא אֵירָא / חֲנֻנִי
 חֲנֻנִי / בְּשִׁמְךָ / בְּרַחֲמֶיךָ / זְכַרְנִי
 5 זְכַרְנִי / בְּסֵפֶר הַחַיִּים / אֶרְךָ אֲפִים / כְּתַבְנִי
 נֶאֱמַן / רָךְ / בְּמַעֲוָה / חֵישָׁנָה / לִישׁוּעָה
 לִישׁוּעָה / חֲבִיתִי / תִּקְנִיתִי / הוֹפִיעָה
 הוֹפִיעָה / מִמְרוֹמְךָ / אֵת עַמְךָ / הוֹשִׁיעָה
 הוֹשִׁיעָה / בְּסִלְיָהָ / הַצְּלִיחָה / עִם עֲנִי
 10 עֲנִי מַעוֹל / מְלָכוֹ / הִחְשִׁיכוֹ / אֵת עֵינֵי
 יִרְאֵתִי / מֵאוֹיְבֵי / וּמְרִיבֵי / כִּי רָבוּ
 רָבוּ עַד אֵין / מִסְפָּר / כְּעֶפֶר / נְחֹשְׁבוּ
 נְחֹשְׁבוּ / כַּמֵּתִים / כִּי כֵתִים / הִחְרִיבוּ
 [הִחְרִיבוּ] / עִיר מִבְּצָר / וּכְנִי צָר / עֲנוּנִי

- 15 ענוני / מלכות / כחיות / הכוני
 סף ינו / עם מקרון / אין זכרון / לך ששך
 ששך עם לב / קמי / כל ימי / שם חשך
 חשך מלכות / מדי / הם רודי / גם משך
 משך עם / ישמעאל / הכביר עול / אדמוני
 אדמוני / מה פעל / כוס רעל / השקני
 עזרתי / השקיפה / תאספה / את נרחי
 נרחי חיש / קבצה / חן אמצא / מבטחי
 מבטחי / העירה / האירה / למשיחי
 למשיחי / הצמיחה / אשיחה / לך קוני
 25 קוני סלעי / מחסי / ומנוסי / משעני
 דל לבי / ממרך / מארך / גליות
 גליות בם / רודים / הזדים / מלכות
 מלכות / יאברו / הם ירדו / תחתיות
 תחתיות / באר שחת / פי נחת / ענני
 30 ענני / בן אמה / נקדמה / השני
 יה מלכי / חיש קצי / חן ארצי / אמצאה
 אמצאה / יום הנוף / ביפה נוף / הנאה
 הנאה / אראנה / לשנה / הבאה
 הבאה / נאני בא / מטובה / הראני
 35 הראני / מלכותי / וברתי / העלני
 העלני / אל ציון / אל עליון / שמרני
 שמרני / מדחי / רצה שיחי / והגיוני
 והגיוני / שעה אלי / שמע קולי / וערבני
 וערבני / אני עבדך / ברב חסדך / תרימני
 40 תרימני / עלי איים / לראש גוים / תשימני

פירוש

- 1 אפתח פי וכו' — עדה"כ תהלים נא יז.
 3 לא אירא — מחמת האויב.
 4 בשמך — לשון שבועה.
 5 זכרני וכו' — סרסיה ופרשהו: זכרני ארך אפים, כתבני בספר החיים.
 6 נאמן — הקב"ה, על שם שהוא נאמן בהבטחתו להושיע את ישראל בקץ הימים.
 במעונה — מעון, מדור האלקים, והוא השמים.
 חישנה — ורו אותה. הכינוי מוסב לישועה.
 7 תקותי — מוסב לישועה, ואולי לאלקים.
 8 את עמך הושיעה — עדה"כ תהלים כח ט.
 10 מעול — מכובד המסים.
 מלכו — יש להשלים: מלכים אשר מלכו.
 החשיכו וכו' — עפ"י לשון המדרש: חשכה — זו מרי שהחשיכה עיניהם של ישראל
 בגזרותיה (שמות רבה נא ד).
 11 מאויבי וכו' — עדה"כ תהלים כה יט.
 12 כעפר נחשבו — לריבוי מספרם.

- 13 נחשבו כמתים — לשון קללה: ולואי שיהיו כמתים (עבר במקום עתיד, על דרך הלשון הערבית בקללות וברכות).
- 15 כחיות הכוני — הכוני כדרך שמכים חיות, ואולי הכוני באכזריות כפי שחיות מכות.
- 16 מקרון — אלכסנדר מוקדון. מקרון — כך הוא הכתיב של השם במסורת תימן. הניקוד של המלה במסורת תימן הוא וי"ו שרוקה, וכאן חלומה בדוחק החרוז. אין זכרון — קהלת א יא. ששך — בכל באתכ"ש.
- 17 לב קמי — כשדים באתכ"ש (ירמיה נא נא, וכך תירגם יונתן).
- 19 משך — בני משך בן יפת (בראשית י ב). ישמעאל — המוסלמים, צאצאי ישמעאל בן הגר. אדמוני — הנוצרים, המתייחסים על עשור אדום (בראשית כה ל).
- 20 כוס רעל השקני — תשובה לשאלה „מה פעל“, הלשון עדה"כ תהלים ס ה. עזרתי — כינוי לאלקים.
- 21-22 תאספה וכו' — עדה"כ מיכה ד ו. 23-24 האירה למשיחי וכו' — עדה"כ תהלים קל"ב יו. העירה, האירה — צימוד שונה אות. 24 אשיחה — אשא תפילה. 26 ממורך — מאימת אומות העולם. ממורך, מאורך — צימוד שונה אות. 27 הזדים מלכיות — סרסוהו ופרשהו: מלכיות הזדים. הזדים — הם שליטי תימן הנמנים עם כת הויידין. זדים-זיידין — לשון נופל על לשון. 28 מלכיות יאברו וכו' — עדה"כ תהלים קב כו. ירדו תחתיות — עדה"כ יחזקאל לב כד. 29 תחתיות באר שחת — מוסב על „תחתיות“ שלפניו. באר שחת — גיהנם העמוקה (ראה תהלים נה כד ותרגומו). נחת — במקרא הוא אחד מאלופי אדום (בראשית לו יז) והכוונה לצאצאיו. 30 קדמה — אחד מבני ישמעאל (בראשית כה טו) והכוונה לצאצאיו המוסלמים. הטני — הכניעני. 32 יום הנוף — צ"ל „יום הַגֶּף“ (כמסורת תימן) והוא יום הנפת העומר במקדש. מקור השיבוש בהגיית צירי כחולם בפי המעתיק. ביפה נוף — ירושלים, עדה"כ תהלים מח ג. 34 מטובה הראני — אוכה לראות מקצת מטובה. 35 וברתי — לא ידעתי פירושה. 37 רצה שיחי וכו' — עדה"כ תהלים יט טו. 38 וערבני — עדה"כ ישעיה לח יד, תירגם יונתן: עשה בקשתי. 39 וערבני וכו' — עדה"כ תהלים קיט קכב. ברוב חסרך — עדה"כ תהלים ה ח. 40 איים — יושבי איים. לראש גויים וכו' — עדה"כ תהלים יח מד.